

על הברית הבלתי קדושה | שלום צדיק על גבולות המחשבה של הדת ועל הברית בין שמרנות לאתאיזם

הפילוסופיה הדתית, ובעיקר הזרמים הרדיקליים שבה, נתפסת בגישה הדתית השמרנית ובחלקים נרחבים של הציבור הדתי בצורה שלילית. בין השאר היא מתוארת כמסוכנת, מאיימת, מעוררת כפירה וכפוחתת פתח לעזיבת הדת ולאתאיזם.

באומרי 'גישה שמרנית-דתית' אני מתכוון לגישות שלהן שני מאפיינים:

א. מתנגדות עקרונית לפירוש פילוסופי של הדת.

ב. טוענות שיש לדת מסר מטאפיזי ברור ועצמאי.

על פי גישה זו, הנכונות לבדיקה מטפיזית רציונאלית של מושגי היסוד של האמונה הדתית והגדרתם מחדש על פי מסקנות הבדיקה הרציונאלית הינה במקרה הטוב מסוכנת ובמקרה הרע כפירה. גם פילוסופים יהודים דתיים, כגון הרמב"ם, נתפסים לפעמים על ידיהם כמקורבים מדי לתפיסות פילוסופיות (נוכחיות) שהולידו את האתאיזם.

מטרת מאמר זה היא לטעון שהפילוסופיה הדתית, ובייחוד זרמיה הרדיקליים, לא רק שאינה מעודדת אתאיזם, אלא אף מבטלת מיסודה את עצם האפשרות של הגעה לעמדה אתאיסטית מסיבות מטפיזיות. זאת דווקא בשל נכונותה לפרש את מושגי היסוד של הדת על פי החקירה הפילוסופית. בניגוד לכך, דווקא התפיסה

השמרנית, על גווניה השונים, היא זו שמאפשרת כפירה פילוסופית ומובילה לעזיבת הדת מסיבות מטפיזיות.

בתחילת המאמר אפתח בסקירה היסטורית קצרה על היווצרות האתאיזם. לאחר מכן אדון בדרכי ההתמודדות של הפילוסוף הדתי עם התפיסה האתאיסטית מחד, ועם השמרנות הדתית מאידך. בסוף המאמר אטען שבדרך כלל חינוך המכיר בקיומה של הפילוסופיה הדתית הרדיקלית, יעיל יותר במניעת עזיבת הדת מסיבות פילוסופיות.

השאלה העקרונית וההיסטורית - האם הא-ל הוא מושג מוגדר?

כל מי שצלל במימיה העמוקים של הפילוסופיה היהודית בימי הביניים בכלל, ובמורה הנבוכים לרמב"ם בפרט, שם לב לכך שהתוכן של המושגים הדתיים המרכזיים עובר בכתבים אלו הגדרה מחדש¹. אביא לכך כמה דוגמאות: ההשגחה איננה עוד התערבות אלוהית בדברים שמתרחשים בעולם אלא השגה שכלית של האדם²; הנבואה איננה עוד פניה של הא-ל אל הנביא אלא תהליך פסיכולוגי של השכלה ודמיון שהנביא מוביל את עצמו אליו³, והשכר על עשיית המצוות איננו עוד פרס הניתן בידי ישות עליונה לאדם, אלא תוצאה טבעית לחלוטין (חברתית, פסיכולוגית, רפואית וכו') של עשיית המצוות⁴. אבל ללא ספק, השינוי החשוב מכל הוא שאלוקים איננו עוד ישות פרסונאלית המצווה ומשגיחה על כל פרט בדרך על טבעית, אלא ישות בלתי מוגדרת שאינה משתנה ואינה משנה את חוקי

¹ הדבר נכון במידה זהה לגבי פילוסופים מוסלמים כמו אבו נצר אל-פאראבי ואבן רושד. בפילוסופיה הנוצרית, מסיבות תיאולוגיות ופוליטיות, המצב שונה, אך גם בקרב הפילוסופים הנוצרים ניתן למצוא פילוסופים רדיקליים ביותר, בעיקר בזרם האבן רושד.

² ראה רמב"ם, מורה נבוכים, חלק ג', פרקים י"ז-י"ח. כדי שלא להכביד על המאמר יתר על המידה לא אציין כאן את הספרות המחקרית הענפה העוסקת בנושא הנידון במאמר. אציין רק שבגלל דרך כתיבתו החמקנית של הרמב"ם ניתן לפרש אותו באופנים רבים. גם אם חלק מן הקוראים לא יסכימו איתי ביחס לאופן בו אני תופס את דעתו של הרמב"ם, אפשר למצוא פילוסופים יהודיים דתיים רבים שאמרו בצורה ברורה את מה שהרמב"ם לדעתי חשב בפועל אך כתב ברמז. בין חכמים אלו ניתן למנות את: רבי ניסים ממרסיי, רבי לוי בן אברהם, רבי יצחק פולקר ורבי משה מנרבון. אמנם, לעצם הטענה של המאמר אין נפקא מינה לשאלה האם הרמב"ם באמת חשב כפי שאתאר את דעתו במאמר או שכך היו עמדותיהם של תלמידיו, והוא עצמו לא סבר כך.

³ ראה רמב"ם, מורה נבוכים, חלק ב' פרקים ל"ב-ל"ח.

⁴ לרובגמא: רמב"ם, מורה נבוכים, חלק ג', פרקים כ"ז-מ"ט.

הטבע. למעשה, הדבר היחיד שאפשר לומר עליו הוא תיאורו באמצעות מעשיו או בעזרת תארי שלילה⁵.

הגדרתם המחודשת של מושגיה הבסיסיים ביותר של הדת בידי הרמב"ם ושאר הפילוסופים הדתיים הייתה נועזת ומרתקת. ניסיון זה השפיע השפעה עמוקה ביותר על היהדות לדורותיה וכן בצורה לא מבוטלת על המחשבה המערבית בכללותה⁶. במאמר זה אתמקד בנקודה אחת שהיא פועל יוצא של אותו מהלך, נקודה שנראה כאילו היא נשכחה בעת החדשה: חוסר האפשרות לכפירה אידיאולוגית (במובן המטפיזי של המילה). גישה כמו זו של הרמב"ם סותמת את הגולל לא רק על אפשרות כפירה מסוימת, אלא על עצם האפשרות לכפור מסיבות מטפיזיות כל שהן. גישה זו מוכנה למעשה לפרש את התורה ואת עיקרי הדת על פי כל דעה פילוסופית שהוכחה בצורה מופתית. לכן, האוחז בגישה כזו לעולם לא יגיע לידי כפירה בדת.

הרמב"ם, ששימור המושגים הדתיים הרגילים יחד עם הדת עצמה היה חשוב לו ביותר מבחינה חברתית⁷, היה מוכן, תיאורטית, לפרש את התורה על פי כל עמדה שראה הכרח פילוסופי להחזיק בה. לדעת הרמב"ם, הא-ל נתן לאדם דרך מסוימת דרכה ניתן יהיה להתקרב אליו ולתפוס אותו כיאות. דרך זו היא הכרת העולם והבנתו באופן האמתי והנכון⁸. לכן הא-ל של התנ"ך הוא מושג אמורפי, חסר כל הגדרה עצמית ומשתנה לפי ההכרח הפילוסופי⁹. מכיוון ששערי הפירושים לא ננעלו ואפשר לפרש את התורה בדרכים רבות, החקירה המטפיזית הרציונאלית היא הקובעת מהי הדרך הנכונה.

⁵ לדוגמא אחת מיני רבות ראה רמב"ם, מורה נבוכים, חלק א', פרקים נ"א-ס"ט.
⁶ שאלת כוונתו של הרמב"ם במהלך הפרשני שערך היא שאלה התורגמת ממאמר זה. בכוונתי להקדיש לנושא זה מאמר נוסף שיתפרסם, בעזרת השם, בזמן הקרוב.
⁷ לדוגמא (אחת מיני רבות) ראה רמב"ם, מורה נבוכים, חלק ג', פרקים כ"ז-כ"ח.
⁸ לדוגמא: רמב"ם, מורה נבוכים, חלק א' פרק ל"ד.
⁹ נכון הוא שהרמב"ם ושאר הפילוסופים הדתיים החזיקו בעצמם בעמדות מטפיזיות כלשהן ופירשו את התורה על פיהן. אך הם היו מוכנים לפרש את התורה על פי תוצאותיה של החקירה המטפיזית, יהיו התוצאות אשר יהיו.

אציין בקצרה שתיאור זה של הא-ל הוא גם התמונה העולה מניתוח היסטורי של ההגדרות השונות שניתנו למושג "א-ל" בני הדתות השונות בימי הביניים. בתקופה זו היו שלוש דתות מרכזיות שלכל אחת מהן כתבי קודש משלה¹⁰: היהדות, האסלאם והנצרות. כמו כן, אפשר להצביע בצורה גסה על שלושה זרמים פילוסופיים מרכזיים שפעלו באותה עת: הכלאם, הזרם הניאו אפלטוני והזרם האריסטוטלי¹¹. למרות ההבדל בכתבי הקודש שאליהם ההוגים מחויבים ושאותם הם מפרשים, התוכן המהותי של המושג "א-ל" חופף הרבה יותר לחלוקה הפילוסופית מאשר לחלוקה הדתית.

אדגים טענה זו: משמעות המושג "א-ל" אצל שלושה פילוסופים אריסטוטליים כמו הרמב"ם, הפילוסוף המוסלמי אל-פאראבי וההוגה הנוצרי תומס אקווינס דומה מאד. למעשה, נקודות ההשקפה רבות הרבה יותר מאשר הדמיון בעמדותיהם של מי שאולי היו שלושת הדמויות היהודיות החשובות ביותר בימי הביניים: הרמב"ם, הרמב"ן ורש"י¹².

אפשר אפוא לסכם שעל פי הגישה הפילוסופית הרדיקלית לדת, הפילוסופיה היא המגדירה את תוכנם של המושגים הדתיים השונים, המתפרשים מחדש בכל פעם שהתפיסה הפילוסופית משתנה.

הפילוסוף הראשון שתקף במודע את עצם האפשרות הבלתי מוגבלת לפרש את כתבי הקודש היה ברוך שפינוזה, הפילוסוף היהודי ההולנדי בן המאה ה-17. אליבא דשפינוזה, יש להבין את הכתובים רק על פי הפשט. כלומר: לא נכון לפרש את הכתובים בצורה עקבית מתוך התאמתם המלאכותית לפילוסופיה¹³. לדעתו, קריאה פשטנית בתנ"ך תעלה שהאלוקים המקראי הוא משהו מוגדר, א-ליו שאינו מתאים להגדרת הא-ל העולה מניתוח מטפיזי של המציאות. אמנם, שפינוזה לא היה הראשון לפרש את התנ"ך על פי הפשט, אך הוא היה הראשון שקבע (לאחר

¹⁰ ליהדות יש את התורה שבעל פה בנוסף לתנ"ך, לנצרות יש הברית החדשה ולאסלאם יש את הקוראן וקובצי אמירות המיוחסות למוחמד (חדית'). צריך כמובן לסייג שהתיאור כאן מתייחס למערב בלבד (הכולל גם העולם המוסלמי).

¹¹ היו כמובן גם זרמים דואליסטיים, שמרנים, גישות ביניים והוגים שלא ניתן לסווג אותם לשום זרם.

¹² המצב זהה גם בדתות וזרמים פילוסופיים אחרים.

¹³ לדוגמא: מאמר תיאולוגי מדיני, ברוך שפינוזה, מאמר שביעי.

הפסקה ארוכה בת שנים רבות) שפירוש פשטני כזה סותר את הדעה הפילוסופית הנכונה.

הברית בין השמרנות הדתית לאתאיזם

כאמור, בתפיסת הא-ל על פי גישת הפילוסופים הדתיים לא ניתן לכפור מסיבה מטפיזית. לאלוה זה אין הגדרה עצמית אותה אפשר לעמת עם המציאות, והוא 'משתנה' לפי תפיסת המציאות של הפרשן. אבל גישת שפינוזה הובילה למצב שונה. המהלך הפרשני שהוא ייסד אפשר את היווצרותו של האתאיזם, מכיוון שיצר אפשרות להתנגשות בין התפיסה המטפיזית לבין הדת, כפי שמוצגת במקורות.

לפיכך שפינוזה היה ראוי לכינוי "החילוני הראשון". אין ספק שהיו רבים שלא קיימו מצוות גם בימי הביניים, אך במערב לא היה קיים לפניו זרם שדגל בזלזול בדת ואי שמירתה מסיבות אידאולוגיות.

אנו עדים להופעה של ה'ברית' התפיסתית הקיימת בין גישה שמרנית ומקובעת של הדת לבין האתאיזם בתחום הגדרת הא-ל והקשר של הגדרה זו לפשט הכתובים. כאמור, הגישה השמרנית, על שלל סוגיה¹⁴, גורסת שישנה דרך אחת לתפוס את ה'דת' בצורתה הנכונה. בפועל, היא מספקת לאתאיזם מושג של 'דת' בלעדית' לו האתאיזם זקוק כדי שיוכל לבסס את כפירתו על ידי דחייה של מושג זה.

ואכן, נקודות הדמיון בין הגישה האתאיסטית לבין התפיסה הדתית השמרנית רבות. שתי הגישות מסכימות על מהותה של הדת, על מהותה של הפילוסופיה ואף על היחס ביניהם; יחס של מתח מתמיד בין השכל האנושי לבין האמונות וציוויי הדת. מסיבה זו גישות אלו דורשות מן ה'נבוך' המוצג בהקדמה לספר 'מורה הנבוכים' לבחור: הלנו אתה, אם לצרנו. כלומר, האם אתה מחויב לרציונליות או לכתבי הקודש, לצו האלוהי העל טבעי הסותר את ההיגיון האנושי, או להגיון הרציונאלי המבטל את קיומה של ישות על טבעית? כמובן, עדיין ישנו

¹⁴ הגישה השמרנית כוללת סוגים רבים ושונים של גישות, שחלוקות ביניהם ביחס לשאלה מהו המסר הבלעדי של הדת

הבדל תהומי בין שתי תפיסות עולם אלו, הבדל הנעוץ בתשובות לפרשת הדרכים אותה הן מציבות מול האדם.

בניגוד לכך, הפילוסופיה הדתית לא מתנגדת לאחת מן התשובות לשאלה זו, אלא היא נוגדת את עצם ההנחה של הגדרת הדת והפילוסופיה כסותרות זו את זו. אמור, על פי הפילוסופיה הדתית לא תיתכן סתירה בין הפילוסופיה לבין הדת מכיוון שהתוכן המטפיסי של הדת מתפרש על פי העמדה הפילוסופית¹⁵, תהא עמדה זו מה שתהא¹⁶.

אדגים את טענתי: אדם דתי המחזיק בעמדה מטריאליסטית קיצונית לא חייב לכפור בכתבי הקודש ובמערכת הדתית כולה. הוא יכול באמצעות מאמץ פרשני מסוים¹⁷ לפרש את הא-ל כמכלול האנרגיה (במובן הפיזיקאלי של המילה) הנמצא בעולם. באמצעות מהלך זה הוא יוכל להישאר פילוסוף דתי ולפרש את התורה על פי תפיסתו הפילוסופית.

אך עדיין ישנה נקודה חשובה אותה לא ביארנו. מהו האינטרס של פילוסוף דתי להישאר דתי? למה עליו לרצות 'לסדר' את גישתו לכתבי קודש (באמצעות פרשנות פילוסופית), עם משמעותם הפשוטה של כתבים אלו לא נכונה מבחינה פילוסופית?

התשובה לשאלה זו היא לדעתי שורש ההבדל בין תפיסת שפינוזה לבין גישת הרמב"ם. הבדל זה נעוץ ביסוד ההבחנה ששפינוזה יצר בין הפילוסופיה לבין כתבי הקודש. המחלוקת ביניהם נסובה על סוגיית תועלתה הפוליטית (במובן הרחב של המושג) של הדת. הרמב"ם חשב שהדת הכרחית לקיומה ולשלמותה של החברה ולכן הוא המשיך "לשחק" במשחק הפרשני של כתבי הקודש. היה חשוב לו שתפיסתו לא תוביל לכפירה, שתוביל, לשיטתו, לניווט החברה

¹⁵ אציין שלא ניתן להצביע מבחינה היסטורית על הגדרה כוללת למושג 'אלוה', משום שהגדרה זו היא פרי התפתחות של הגדרת התוכן המהותי של הא-לוה לאורך הדורות.

¹⁶ על דחיית עצם התביעה לבחור בין הדת לשכל עיין (בין השאר) בפתחה למורה נבוכים לרמב"ם, בהקדמה לפרק חלק בפירוש המשניות לרמב"ם, בהקדמה לאמונה רמה לר' אבן דאוד ובסוף החלק השני של עזר הדת לרבי יצחק פולקר.

¹⁷ לשם ההשוואה, מאמץ זה יהיה פחות בהרכבה מהמאמץ הפרשני שעשה הרמב"ם כדי להתנגד לגשמיותו של הא-ל.

ולהשחתת המוסר. למעשה, הרמב"ם אחז בגישה שלא תוכל להביא לכפירה, תמנע אפשרות של כפירה בעתיד ותחזק את השפעתה של הדת על החברה.

בניגוד לעמדה זו, שפינוזה חשב שהדת מזיקה מבחינה חברתית, ולכל הפחות ראה את ההשפעה הפוליטית של מנהיגים דתיים כבעייתית. זו הסיבה ששפינוזה ניסה לבטל במידה רבה את סמכותם של כתבי הקודש שמהם יונקים המנהיגים הדתיים את סמכותם¹⁸. ביטול הסמכות נעשה על ידי אימוץ פרשנות שמרנית קיצונית לכתבי הקודש, והעמדתה מול האמת המטפיזית. שפינוזה, בכוונה תחילה, רצה לבטל את גמישותה של המערכת הדתית על מנת שיהיה אפשר לכפור בה. בכך הוא פעל לבטל את השפעתה הגרועה (לטענתו) של הדת על החברה. אם כנים דבריי, ההבדל המהותי בין הפילוסופיה הדתית הרדיקלית לפילוסופיה האתאיסטית הוא תפקידה החברתי של הדת. למעשה, המחלוקת ביניהן איננה מטפיזית אלא פוליטית גרידא.

מבחינה מטפיזית ניתן לתאר את מצב העניינים ככזה: או שקיימת ישות פרסונאלית על טבעית המשגיחה בדרך כלשהי על העולם, או שלא (לא תיתכן אפשרות שלישית). במידה וקיימת ישות כזו, התפיסה היחידה האפשרית היא תפיסה תיאיסטית של המציאות, משום שלא קיים מועמד אחר לישות כזו חוץ מן הא-ל. אך במידה ואין בנמצא ישות כזו, השאלה מפסיקה להיות מטפיזית והופכת להיות פוליטית. השאלה היא: האם כדאי, מסיבות חברתיות, להמשיך ו'לשחק' את המשחק הפרשני (עמדת הרמב"ם), או שמא כדאי לשבור את הכלים ו'להרוג' את הא-ל של התנ"ך - על מנת לבטל את השפעתו החברתית של הממסד הדתי (עמדת שפינוזה).

בתקופתנו (ובניגוד לזמנם של הרמב"ם ושל שפינוזה), קיימות קבוצות החיות ללא מערך דתי לצד קבוצות החיות בתוך מערכת שכזו. לפיכך, ניתן יהיה לבדוק בקלות רבה יחסית האם אכן הפילוסופים בימי הביניים צדקו כשטענו שללא דת החברה עלולה להתפרק. לדעתי, השאלה שצריכה להישאל איננה האם ישנם

18 ראה: ברוך שפינוזה, מאמר תיאולוגי מדיני.

אלמנטים בעייתיים במערכת דתית, אלא מה יועיל יותר לשימור החברה והמשפחה (שהיא הגרעין ממנו נבנית החברה): מערכת דתית או מערכת א-דתית? לדעתי, החברה הדתית היא חברה עדיפה על פני החברה הא-דתית מבחינה חברתית ופוליטית (במובן הרחב של המילה). אני מסכים עם עמדתו של אריסטו שהמשפחה היא היסוד של החברה, ואם תעורר היציבות של המשפחה הגרעינית המסורתית יעורר כלל הבסיס של החברה.¹⁹ ואכן, בתרבות המערבית החילונית מוסד המשפחה המסורתי נמצא במשבר חמור, מה שמוביל לשורה של בעיות קריטיות במיוחד, כגון: ירידה בריבוי הטבעי (המצריכה קליטת הגירה המונית). בנוסף, לחברה הדתית ישנו גם יתרון ביצירת אחריות חברתית של בני החברה זה לזה. גם בפן של המוסר האישי, אורח החיים הדתי מצליח הרבה יותר מזה החילוני. אורח החיים הדתי מניע את חבריו להשקיע בבניית הישגים ארוכי טווח (שהם המביאים אושר אמיתי לאדם), במקום בהתמקדות במילוי סיפוקים וריגושים קצרי אופק.

הפילוסופיה הדתית כתשובה לאתאיזם

ראינו בחלקו הראשון של המאמר שהפילוסופיה הדתית מצאה עצמה במלכוד בין העמדה הדתית השמרנית לבין העמדה האתאיסטית. עמדות אלו, על זרמיהן השונים, טוענות שיש לדת מסר חיובי, אותו אפשר לשלול או לאמת. הפילוסופיה הדתית עלולה למצוא את עצמה במצב בו היא נתפסת כלא מספיק פילוסופית אצל הפילוסופים וכלא מספיק דתית אצל הדתיים.

שני הזרמים, השמרני והאתאיסטי, מסכימים ביניהם שלא תיתכן תפיסה דתית שתהיה גם רציונאלית. לטענת כל צד, הצד השני, קרי: הפילוסופים האמיתיים (האתאיסטים) או הדתיים האמיתיים (השמרנים) חושבים שיש סתירה בין הדת לפילוסופיה. לכן, כל צד מגיע למסקנה שישנה סתירה בין התחומים. אולם הפילוסוף הדתי, המנסה להחזיק בחבל בשני קצותיו, אינו בוחר בעמדה חד צדדית, בין הפילוסופיה לדת. לטענתם, בפועל הפילוסוף הדתי נשאר חצוי בהשקפתו ואוחז בדעה חסרת עקביות.

¹⁹ ראה: אריסטו, פוליטיקה.

לעניות דעתי, חולשתן המשותפת של העמדה האתאיסטית ושל העמדה השמרנית היא בהגדרתן את הדת באופן שאינו עומד במבחן המציאות. שתי עמדות קיצוניות אלו מתארות את הדת ואת האדם הדתי באופן שנוח להן להציג, ובכך הם מבטלים כל אדם או שיטה העלולים לפגוע בתיאוריה שלהן²⁰. כאמור, לב ליבה של השיטה השמרנית ושל השיטה האתאיסטית הוא הגדרה שמרנית של הדת כתומכת ביסוד על טבעי, בא-ל מסדר. אולם, הגדרה זו אינה כוללת את מכלול הזרמים הדתיים הקיימים לאורך ההיסטוריה היהודית²¹.

לפי מה שהצגנו עד כה, האתגר העומד לפתחו של הפילוסוף הדתי הוא הניסיון לשכנע זרמים קיצוניים אלו בקיומו של זרם ביניים, המבטל מעצם קיומו את הפרדיגמה עליה תפיסות אלו עומדות. לצורך עמידה באתגר זה יש לדון בכל אחד מ'בעלי הברית' אלו – הזרם השמרני והזרם האתאיסטי – לחדר. מרבית העמדות הדתיות השמרניות מפרשות את כל המקורות הדתיים (הנחשבים לבעלי סמכות) על פי שיטתם, כאשר כל עמדה טוענת שישנן דעות מטפזיות עליהן קיימת הסכמה בין כל ההוגים הדתיים. כאמור, הבעיה הבסיסית בעמדה זו היא שקוויים כאלו אינם בנמצא; פילוסופים יהודים רבים (וביניהם הרמב"ם) היו קרובים יותר לפילוסופים בני דתות אחרות, מאשר להוגים יהודים שאינם פילוסופים.

מבחינה מעשית קשה לשבור את תפיסת העולם השמרנית מכיוון שהיא בנויה באופן יסודי על נאמנות לעמדות המוצא של התפיסה, נאמנות השוללת את הביקורת השכלית. כשאדם המחזיק בגישה שמרנית יקרא את הספרות הפילוסופית היהודית בימי הביניים, הוא יקרא את אותם ספרים עם דעה קדומה לגבי מה שצריך וראוי להיות כתוב בהם. בפועל, סביר שגם לאחר החשיפה לכתבים אלו, השמרן הדתי לא ישנה את עמדתו.

²⁰ גם בנושא זה הם הולכים בדרך הפוכה מזו של הרמב"ם, הקובע שדעות צריכות להתאים למציאות - ולא להיפך (מורה נבוכים, חלק א', פרק ע"א).

²¹ המצב זהה גם באיסלאם ובנצרות.

נדגים טענה זו ביחס לקריאה ברמב"ם. הרמב"ם הוא פילוסוף פוליטי חמקמק, וכתב את ה'מורה' בצורה דו משמעית. ניתן להבין אותו גם כהוגה שמרני וגם כפילוסוף דתי, כך שבפועל הקורא השמרן לא יראה בו כסתירה לתפיסת עולמו. גם אם אדם זה ייחשף לכתבים שכוונתם ברורה הרבה יותר ונכתבו על ידי תלמידיו של הרמב"ם, הוא לא ישתכנע בקיומו של זרם פילוסופי דתי. ככל הנראה, הוא יטען שאותו פילוסוף יהודי רדיקלי הוא בעצמו כופר ולמעשה לא היה ראוי לשם דתי כלל²². גם אם הוא ייחשף לדעת הרמב"ם האמיתית, כפי שהובנה על ידי מתנגדיו, הוא יטען שהם כתבו את הדברים רק כדי להחזיר את הפילוסופים בתשובה, וזו מעולם לא הייתה דעת הרמב"ם עצמו.

בפועל, פירור שיטה שכזו יצריך מאמץ קשה מאד שאינו ממש הכרחי. האנשים האוחזים בתפיסה זו חיים בסך הכל חיים חברתיים תקינים בזכות אמונתם הדתית (הלא נכונה מבחינה פילוסופית).

עדיף אפוא לפנות לעבר הצד השני של 'ברית' זו, ולבקש את השיטה האתאיסטית. עצם הצגת העמדה הפילוסופית הדתית הרדיקלית תגרום במקרים רבים לקריסת העמדה האתאיסטית באשר היא. הסיבה לכך היא שהשיטה האתאיסטית אמורה להיות רציונאלית ופתוחה יותר לשינוי התפיסה בה היא מגדירה את הדת ביחס לשיטה השמרנית. בניגוד לאדם השמרני, האתאיסט אמור להיות פתוח לקריאה של ה'מורה' ושל ספרים אחרים של הפילוסופיה היהודית ללא דעות קדומות מקובעות מדי. בפועל, קל הרבה יותר לשכנעו שקיימת פרשנות פילוסופית רדיקלית דתית.

בדרך כלל, האתאיסט שש יותר להפנות את הדיון לצד הרציונאלי (בניגוד לחלק מן השמרנים המעדיפים טענות המבוססות על סמכות) מתוך בטחונו ביכולתו 'להרוג' את אלוהי השמרנים (הנחשב בעיניו הדמות האלוהית היחידה שיכולה להיות קיימת). לדעתי, הדרך הפשוטה להרוג גם את 'אלוהיו' של האתאיסט

²² טענה הנשמעת מידי פעם היא שהפילוסופים הרדיקליים הוצאו מן היהדות. טענה הזו כמוכח איננה נכונה מכיוון שלא היה מעולם גוף ביהדות שהייתה לו סמכות להוציא משהו מן היהדות (בניגוד למצב הייחודי הקיים בכנסייה הקתולית). אפשר אפוא לסכם את הטענה השמרנית כמערכת דרוש קלסית (ביטוי מקצועי בימי הביניים המצביע על טענה מעגלית): היהדות כוללת רק הוגים שמסכימים לכך ש... עובדה שכל ההוגים היהודים שגרסו עמדה אחרת הוצאו מן היהדות (כאמור - מכיוון שהם לא הסכימו עם אותה הטענה ש...).

עצמו היא להסכים (לכל הפחות באופן תיאורטי) עם כל עמדותיו המטפיזיות ולפרש את הדת על פיהן. כך לדוגמה, ההשגחה האלוקית איננה מושג אחד ומקובע כפי שהוא תפס עד היום, ההתגלות איננו עוד מושג מוגדר בעל תוכן שמרני, והעיקר – הא-ל הוא סוג של 'מדבקה' שניתן להצמיד לישות מטפיזית כלשהי – ישות הקיימת גם על פי שיטתו.

בשיחות רבות שניהלתי עם חברים, עמיתים וסטודנטים המגדירים עצמם כאתאיסטים, הגיע שלב בדיון במהלכו הם קבעו בבטחה: "הרי אתם מאמינים ב...". כאמור, לשיטתי משפט פסקני כזה איננו נכון. במקרה כזה מספיק לכפור בחלקו הראשון של המשפט כדי שכלל לא נצטרך לדון בחלקו השני.

אמנם, פעמים רבות האתאיסט ממשיך לדבוק בהגדרה השמרנית של הא-ל ואפילו מגן עליה בקנאות²³, אך בדרך כלל עצם הגיחוך של הופעת אדם הנלחם בקנאות כדי להגן על תמונה מסוימת של מהות אלוהית רק כדי לכפור בה לאחר מכן, מספיק כדי לבטל את עצם הדיון מיסודו. כאשר הפילוסופיה הדתית מבטלת את ההגדרה השמרנית של הא-ל, הנמצאת בתת מודע (במובן הפילוסופי של המילה) של הטענה האתאיסטית, היא הורגת למעשה את 'אלוהי' האתאיזם. הפילוסופיה הדתית לא מאפשרת לתפיסה השוללת את קיומו של הא-ל להצדיק את עמדתה בטענות מטפיזיות או אמפיריות.

הצגת עמדה דתית ופילוסופית בצורה נכונה מספיקה בדרך כלל כדי לגרום לקריסתן של הטענות המטפיזיות עליהן בנוי האתאיזם. כולי תקווה שלאחר ביטול האתאיזם, בעזרת השם במהרה בימינו, נוכל לפנות ביתר קלות למערכה מול בעל בריתו השמרני – שיוותר בשלב זה בודד במערכה. אני מקווה שנוכל לשכנע גם את האוחזים בגישה דתית שמרנית בקיומה של עמדה דתית פילוסופית. כנראה שבכל מקרה יישארו תמיד דתיים שמרניים, כפי שתמיד היו. אך בניגוד להם, בימי הביניים, בשיא פריחתה של הפילוסופיה הדתית, לא היו אתאיסטים. לדעתי, ניתן לשאוף לכך שזרם זה יעלם גם כיום.

²³ טענות כגון: "אתה ממש כופר, לא תיתכן תפיסת עולם דתית ללא הנחה ש...", כתבי הקודש הרי מראים את ההיפך". למעשה, טענות אלו זהות לחלוטין לטענות של ההוגה הדתי השמרני!

שאלת החינוך השמרני ובעיית הדתל"שים

מעלותיו של החינוך השמרני הן רבות ואין ברצוני לנסות לערער עליו. הרי ברור ש(לכל הפחות) בשלב מסוים, לאנשים מסוימים, התפיסה השמרנית עדיפה. הבעיה המרכזית היא שחינוך שמרני מדי, שאינו מכיר בקיום העמדה הפילוסופית הדתית, מאפשר ואף מעודד כפירה אידיאולוגית.

במהלך התבגרותם, חלק ניכר מבני הנוער מציבים למבחן את תפיסת העולם בה הם גדלו, וחלקם (לכל הפחות) עושים זאת בעזרת כלים רציונאליים. אמנם, הרוב הגדול ממשיך ללכת בדרכי אבותיו ולאחוז בשיטות עליהן התחנך, יהיו אשר יהיו, ולמעשה מעמיד אותן בשאלה רק כדי להתעמק בהן²⁴. ובכל זאת, חלק לא מבוטל מבני נוער אלו מגיע למסקנה שהדעות הדתיות השמרניות אליהן התחנך הן שגויות.

לאותם בני נוער, זיהוי מוחלט של היהדות עם עמדה מטפיזית כזו או אחרת עלול להיות הרסני במיוחד. פגשתי לא מעט בני נוער הרוצים מחד להמשיך ולהיות דתיים (מהסיבות שצוינו לעיל), אך מרגישים שאין להם עוד מקום כיושבי בית המדרש וכחובשי כיפה בגלל תפיסתם המטפיזית, תפיסה אותה הם מזהים (בטעות) כאתאיזם וככפירה²⁵.

ברצוני לקרוא להורים, למחנכים, לרבנים ולחברים של אותם בני נוער. אנא, אל תראו לבני הנוער הללו את הדרך החוצה, אל תשתפו פעולה עם יצרו הרע של הנער המתלבט. אם אדם בא אליכם ואומר שלדעתו אין השגחה, אין נבואה, אין א-לוהים או שאין סגולה לעם ישראל - אל תאמרו לו שהוא כופר. אמנם, הוא סבור שאין לו עוד מקום ביהדות האורתודוקסית²⁶, אך תמיד תוכלו לומר לו שהוא מסכים עם שיטת הרמב"ם, או עם פילוסופים יהודים רדיקלים ממנו. למעשה, היו עוד רבים וטובים שחשבו כמוהו ונשארו יהודים דתיים ומקיימי מצוות, ואין סיבה שהוא לא ימשיך לצעוד בדרך זו.

²⁴ עיין מורה נבוכים, חלק א', פרק ל"א. צריך לציין שהדבר נכון בין לגבי עמדות שמרניות ובין לגבי עמדות אתיאסטייות, שכפי שתיארנו גם בהן יש לא מעט שמרנות.

²⁵ ישנם כמובן בני נוער רבים שהטענות הפילוסופיות הן בשבילם רק כסות לרצון להתיר את האיסורים הדתיים. אך גם במקרים אלו ביטול הטענות הפילוסופיות יכול לחשוף את המניעים האמתיים לרצון לעזוב את הדת, ובכך להועיל.

²⁶ כמובן שניתן להתווכח ולהתפלמס עם תפיסתו הדתית הנוכחית, אבל במקרים רבים התוצאות של וויכוח כפן זה לא ייצרו שינוי משמעותי בעמדתו. יש להניח שהנער בנה את תפיסתו האתיאסטית לאחר שהוא הכיר את מרבית הנימוקים הקלסיים נגד האתאיזם.